

З історії української мови

Ярослав Дзира
Українське Історичне Товариство
Київ

ІСТОРІЯ ПРАДІДІВСЬКОЇ ЛІТЕРИ «ї»

Багато мов світу мають тільки їм притаманні звуки й букви. Розміщені в усталеному порядку, літери складають алфавіт, який українці ще називають абеткою, азбукою. За один із найдавніших алфавітів вважають грецький, від якого походить і сучасна українська абетка. Колись вона містила сорок п'ять літер, а нині має лише тридцять дві.

В українській мові літери загалом відповідають звукам, хоча ці графічні знаки не завжди точно передають вимову. Тут існує певна умовність. Але з усіх літер української абетки найдивовижніша історія випала на долю йотованого «ї». Цю літеру вживають тільки в українському алфавіті. Вона завжди позначала два звуки — йі: їжак (йїжак), стоїть (стойїть), Україна (Україна) і под.

За твердженням *Української Радянської Енциклопедії*, сучасне «ї» застосовано в українській мові з 1873 року в Києві. Як же століттями обходилися українці без цієї літери?

Вдамося до давніх джерел, спочатку до рукописів українських письменників XIX століття. Автографи Лариси Косач підписані псевдонімом із таким різнобоям: Леся Українка (1892), Леся Украинка (1896), Леся Українка (1901). Тут, у першому випадку поетеса використала так звану «кулішівку», тобто правопис Панька Куліша, заснований на відповідності звукової й літерної основи мови, який з незначними змінами ми вживаємо й сьогодні. В другому випадку вона дотримується традиційного написання XIX століття, і тільки в третьому застосовує сучасну літеру «ї», яка «вписувалася» дуже поволі, бо ще живою була традиція.

А ось тексти батька нової української літератури Івана Котляревського: «Сам Турн стоить ни в сих ни в тих («Енеїда»), «теє то як іого... якои новини» («Наталка Полтавка»).

Перший український повістяр Григорій Квітка-Основ'яненко вживав український скоропис кінця XVIII століття: — «Гилки що стали доизжати до двора молодои», «так ии швидче и поховали...»

Цікаве посилання на Михайла Максимовича, цього визначного українського вченого-енциклопедиста, який послідовно обстоював традиційний етимологічний принцип українського правопису: «Шіи втягаты», «не буйныи витры».

Та, напевне, для нас найцікавіше письмо Тараса Шевченка, який

вживав традиційну українську графіку, утверджену друкованою «Енеїдою» Івана Котляревського: «А я, юродивий, на твоих руинах Марно слезы трачу: заснула Вкраина». В останні роки свого життя Шевченко виправляв свої твори «кулішівкою». Взагалі ж, літера «ї» у першій половині XIX століття позначалася по-різному: и, ии, ѣ, ѣи, ѣи. Не було в друкарнях відлито надрядкових знаків. Тому невдачею закінчилася спроба Квітки-Основ'яненка та Максимовича відновити «ї» в первісному вигляді, але в друці «ї» ще стали накривати французьким дашком — Ї.

Друга половина XIX століття висунула низку нововведень в українському письмі, запроваджених у зв'язку з «кулішівкою». Сам автор Панько Куліш писав: «Було б також корисно й для нашої, духовної жизни», «велика прихильність Кгерманії». Він запропонував писати «ї» з одною крапкою «іі». Вибір позначки для літери підказували друкарні, які мали російський, французький, латинський шрифти і їхні надрядкові знаки.

«Кулішівки» дотримувалася й Марко Вовчок, пишучи «Народні оповідання: «Аж очі її на себе звернув...», «сивіють далекі гаї», «до двора приїжджає».

Відступав од цих правил Іван Нечуй-Левицький: «Цар приймав их ласкаво, вдовольв их», «гетьман перейихав на ливый берег».

«Кулішівкою» користувався і романіст Панас Мирний: «що роса на її свіжа», «своїї просторі», «дратуючи її травою».

Один із реформаторів українського письма — автор «драгоманівки», видатний учений Михайло Драгоманів виключив з української абетки всі літери, що передавали два звуки, щоб кожному українському звукові відповідала тільки одна літера — я, ю, є, і, щ, а також літеру «йй» замінив латинським «j»). Ось взірець «драгоманівки»: «jjiі», (її).

Ці приклади можна безмежно доповнювати з Бориса Грінченка, («Яко статистик тыняюсь по України. Тепер йїду у Тирасполь»).

В Ольги Кобилянської читаємо: «Своім дрібним, мізерним істнованем надало їм відразу ціль життя...», яка за правило брала так звану «желехівку», згідно якої на місці давнього «ѣ» писали сучасну літеру «їі». У Миколи Лисенка написано: «З паном Іваном свої фотографії. А з тієї золотої Пальміри. Ні слуху»). У працях українського філолога Павла Житецького надibuємо: Тут мої товариши цікавляться учебниками по географії, мінералогії, зоології, історії, котрі вживаються в української гимназії».

Таке розмаїття передачі «їі» притаманне і автографам Івана Франка. Він виправляв «граматику» своїх і чужих творів по кілька разів, вдаючись і до «драгоманівки» — ji, ji, і йїї, і.

От якої тривалої еволюції в XIX столітті зазнала графічна позначка літери «ї» — и, ии, ѣ, ѣи, ѣи, и, і, ji, ji, ѣ, і. Це пояснюється тим, що в XIX столітті в Східній Україні не було жодної школи з українською мовою викладання. Тому й не могло бути єдиного загальнообов'язкового українського правопису. Наші письмен-

ники і вчені вимушені були передавати звуки рідної мови на письмі за допомогою тогочасного російського алфавіту, так званої «гражданки». Фонетичне письмо є однією з найхарактерніших ознак національної літератури, його органічного зв'язку з живою мовою народу.

А чи так, як нині, вимовляли «ї» в українській мові Х-XVII століття? Чи знали цю літеру наші далекі пращури, чи відчували вони його йотовану природу? Досі філологи, історики вважали, що літери «ї» раніше не було. Тому передають давнє українське письмо, спотворюючи його справжнє звучання і віддаляючи його від живої народної мови.

От як начебто писав Богдан Хмельницький російському цареві Олексію Михайловичу 8 червня 1648 року про свої звитяги: «радостно пришло нам твою царскую велможность відомим учинити о повоженю віри нашею старожитной, греческой... посеред дороги запорожской...» До речі, фотокопія цього листа передруковується багато разів в радянських енциклопедіях, історичних працях і підручниках. Десятки разів натрапляємо в сучасних документах і на такі перекручені форми: «Кіевской духовной академіи» тощо і особливо написання «УКРАЙНА».

В історії української бібліографії та української мови стався винятковий випадок. Інститут мовознавства АН УРСР, його Вчена рада, Відділ історії української мови, яким керував Віталій Русанівський і рецензент Василь Німчук, упорядники, видавництво «Наукова думка» видали тиражем 12 000 примірників (обсягом 390 сторінок!) визначну пам'ятку українського письменства — вірші, прислів'я та приказки поета кінця XVII — початку XVIII століття Климента Зіновіва без жодної літери «й» і м'якого знака, не кажучи вже про яскраво написане поетом «ї». Водночас тут передали всі варіанти кириличних та грецьких літер. Тому це академічне видання, що вийшло у серії «Пам'ятки української мови», не придатне для користування, бо як же розрізнити зміст багатьох слів: «воина» — воїна чи війна, «покои» — покой чи покої, «старост» — старост чи старість і подібне, а надто число, відмінок багатьох слів. Додаймо, що цю книжку друкували двічі — 1861 і 1912 року з «й». То що ж думали мовознавці?..

Працюючи наприкінці 60-х років над українською літописною спадщиною XVI-XVIII століть, зокрема злагоджуючи до видання першу пам'ятку із запланованої фундаментальної серії «Джерела з історії України» — *Літопис Самовидця*, мені пощастило за кількома списками розкрити графічну позначку й, ѣ. Досі ніхто із сучасних радянських лінгвістів не виділяв цей звук окремо, а ототожнював його з «и» або «й», тобто читали по-російськи. Жодного слова про «ї» не сказано і в курсах історичної граматики української мови. Правда, як я пізніше виявив, на звукове значення цієї літери звернула увагу ще 1926 року археографічна комісія, що складалася з М. Грушевського, О. Грушевського. Є. Тимченка, О.

Лазаревської і О. Гермайзе, що встигла видати перший том Літопису Величка. Але у виданні вона зазначена майже непомітною комою над літерою.

Тож внаслідок пильного палеографічно-філологічного аналізу цього дивовижного знаку в різних давніх джерелах та порівняння його з функцією і природою подібних голосних — і, и, ы, й, — виявилось, що позначка, безумовно, відбиває йотоване «ї», яке завжди існувало в українській мові на тих же місцях, де й сьогодні. Щоправда, наші попередники сполучали тут дві літери — Й + І = Й. Два надрядкові значки, за давньою традицією, правила для об'єднання двох звуків.

Ось часто вживані приклади з літопису Самовидця, автором якого є Роман Ракушка-Романовський (1623-1703): їх, которіі, канцеляріі, компаніі, Стаціі, всякої, своїми, Браїлові, Воскресеніі, краї, вспокоіли, Україна, український та багато інших.

Це ж спостерігаємо в тексті другого літопису — Самійла Величка. Водночас вживали таку ж літеру, на означення «ї» і в кількох десятках списків літопису Григорія Граб'янки, «Короткому описі Малоросії» в інших літописних працях, документах архівного фонду Генеральної військової канцелярії, ділових документах Лівобережної та Правобережної України, в матеріялах Київської академії, а також у згаданому листі Богдана Хмельницького. Послідовно вживає «ї» і Григорій Сковорода. Його письмо чітке, каліграфічне, тож «ї» в нього дуже розбірливе, як і в Климентія Зіновіва.

Взагалі літеру «ї» вживали колись частіш, ніж сьогодні, бо в тодішній літературній мові існували нестягнені форми прикметників, займенників, числівників, діеприкметників (каріі, синіі, благословенніі, українськіі, всякіі).

Поширена була ця літера і в XVI столітті. У видатній пам'ятці живої української мови «Пересопницькому Євангелії» (1556-1561) багато разів «ї» написано в дуже близько до позначки цієї літери в XVII-XVIII століттях. У «Букварі» Івана Федорова, виданого у Львові 1574 року, йотоване «ї» передається з комою і дужкою над літерою «й».

Взагалі у давньому українському письмі певною мірою довільно вживали деякі літери, виносні букви, надрядкові знаки, граматичні форми. Писарі дбали переважно про зміст твору, про семантичне навантаження слова, спираючись на його діалектну основу, рідну говірку, звучання слів у мовленні людей певної місцевості, на своє знання грецької, латинської, церковнослов'янської, польської та інших мов.

Видатний український мовознавець Павло Житецький зазначає, що в грамоті князя Мстислава XII століття «йотоване» «и» позначається майже завжди крапкою згори: *стойт та ін*.

За доби Київської Русі «ї» зображували як *й̇, й̆, й̈*; в «Ізборнику Святослава» (1073) послідовно всі йотовані літери, зокрема «ї» позначаються кутиком або дугастою рисочкою над літерою: *й̆х*,

одне «и», мнякесеньке, мов губочки молодесенької дівчинки, що і ціловатися смачно...», бо як тоді розрізнити: *иде* сюди і *иде* сюди (*іде* та *іде* — Я.Д.)... Потрібно, конче потрібно особливе мнякесеньке и. Тут я не можу його виготовити, нікому: пропонував я п(ану) Гребінці запровадити його при виданні ним «Малоросійського альманаха» — коли у давніх рукописах та і в старовинних друкованих дощукатися можна».

Про час і причину втрати давнього «ї» виразно розповідає Максимович: «Але в правопису Котляревського була та хиба, що для людей, які добре не знали малоруської вимови, не було видно, коли літеру «и» треба вимовляти м'яко, а коли гостро (*йи*). Цю хибу треба було поправити й тому, що самі малоруси, особливо минулого сторіччя мали звичай над літерою и, яка вимовлялася гостро (або за вашим визначенням, дуже м'яко), ставити особливий значок: дехто в цьому випадку ставив дві крапки, дехто тільки одну; але частіше зустрічаємо над гострим «и» крапку з рискою або дужкою зверху. Цим останнім значком ви пропонуєте тепер позначити наше м'якесеньке, або по-моєму гостре «и» і бажаєте знати мою думку.

Я цілком погоджуюся з цим, тим більше, що 13 років тому я сам теж намагався відновити *наше прадідівське и, пропущене Котляревським*. Як так? — ви запитаєте. Так, саме так. Ще під час першого видання пісень хотів я внести таке «и» (тільки без крапки); але фактор університетської друкарні блаженної пам'яті Нечипір Никонович Басалаєв відмовив мені в бажаному значку за відсутністю його в друкарні і запропонував замінити його французьким дашком — так назвав він «циркумфлекс». Робити було нічого, мені ж потрібні були й інші голосні з тим же знаком, а у французькому шрифті були вони готові з дашком; і я, подумавши, що і в інших друкарнях зустрінуться такі ж труднощі, а французький шрифт є скрізь, погодився на зроблену мені пропозицію. З того часу наше прадідівське гостре «и» живе в мене, приспівуючи під французьким дашком, якого я назвав в ім'я нашого слов'янського паєрка, що має такий же вид».

Цим правописом були видані твори Максимовича, Лукашевича, Срезневського. Тому Максимович просить пристати на цю пропозицію і Квітку-Основ'яненка, хоч «ви в моєму паєрку не визнали нашого прадідівського «и»; ви забажали відтворити його в справжньому властивому виді його. Але друкарня, де набирались твори письменника, також «накрила» ваше м'якеньке «и» тим же французьким дашком». І позаяк «вже не судилося цій старосвітчині нашій появлятися в новому світі під своїм власним значком», ще раз просить підтримати його правопис.

Вперше прадідівське «ї» відтворено сучасною літерою у виданні *Літопису Самовидця*, видрукованого 1970 року п'ятдесятитисячним тиражем у «Науковій думці». За впровадження літери «ї» до цього академічного видання мене гостро критикував академік Іван Біло-

дід і професор Михайло Жовтобрюх. Останній на сторінках журналу «Мовознавство», 1971 рік, No. 4, стор. 80-83. Мене звинувачували в націоналізмі тому, що я відриваю українську палеографію від російської і проповідую націоналістичну». «Критику» Білодіда і Жовтобрюха я незабаром спростував на сторінках «Українського історичного журналу» (1972, No. 2, стор. 113-116) у статті «Ще раз про публікацію історичних джерел». Після цієї публікації незабаром мене звільнили з роботи в Інституті історії АН УРСР і досі мені двері до наукових інститутів міцно зачинені. Дивно мені, що проти впровадження цієї літери до видання давніх українських джерел виступив і професор Омелян Пріцак в необ'єктивній рецензії на видання *Літопису Самовидця*.

Сподіваюся, що редколегія і упорядники «Гарвардської бібліотеки давнього українського письменства» не будуть дотримуватися вимог жорстокого і ганебного «Емського» указу 1876 року, де суворо вимагається «чтобы при напечатании исторических памятников безусловно удерживалось правописание подлинников, в произведениях же изящной словесности не было допускаемо никаких отступлений от общепринятого русского правописания» і введуть прадідівську літеру «ї», якою українці користуються в різних зображеннях понад 1000 років.